

Milli transliterasiya sisteminin formalaşması məsələləri

Səbinə Məmmədzadə

İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
sabinamammadzadeh@gmail.com

Xülasə — Transliterasiya əsasən sözlərin fonoloji quruluşunu qorumaq məqsədi daşıyır. Maşın tərcüməsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində ad və soyadların, o cümlədən toponim və qurum adlarının düzgün transliterasiyası çox mühüm rol oynayır. Təqdim edilmiş tədqiqat işində Azərbaycan dili üçün istifadə edilən latın qrafikasının digər dillərin qrafikaları ilə transliterasiyanı həyata keçirən proqram təminatının formalaşması məsələlərinə baxılmışdır. Milli Transliterasiya Sisteminin üstün və çatışmayan cəhətləri və gələcək inkişaf perspektivləri şərh edilmişdir.

Açar sözlər — transliterasiya; konvertasiya cədvəlləri; qrafem; fonem

I. GİRİŞ

Maşın tərcüməsi və xarici dildə məlumat axtarışının nəticəsi əsasən transliterasiyadan asılı olur. Transliterasiya prosesi bir dildə olan sözlərin həmin dilin təxmini fonetik və ya orfoqrafiya ekvivalentlərindən istifadə etməklə digər dildə təmsil edilməsini əhatə edir [1; 2].

Son illərdə bütün proseslərin virtual mühitə keçməsi ilə əlaqədar olaraq transliterasiyanın da avtomatlaşdırılması sahəsində geniş tədqiqatların aparılmasına zəmin yaranmışdır. Hazırda qrafik sistemlərinin əksəriyyətinin latın

əlifbasından istifadə etməsinə baxmayaraq, onlar müxtəlif müasir dillərdə, adətən, fərqli fonemləri ifadə edir. Bu səbəbdən də, maksimal dərəcədə transliterasiya dəqiqliyinə nail olmaq üçün müasir metodların yaradılması zəruridir. Bu baxımdan, Azərbaycan dili üçün istifadə edilən latın qrafikasının digər dillərin qrafikaları ilə transliterasiyası üçün metodların işlənməsinə ehtiyac yaranmışdır.

II. “MİLLİ TRANSLİTERASİYA SİSTEMİ”NİN YARADILMASININ NORMATİV-HÜQUQİ ƏSASLARI

Hazırda Azərbaycan dilində yazılan ad və soyadlar şəxsiyyət vəsiqələrində vahid formada transliterasiya olunsada bəzi qaydalara tam olaraq riayət edilmir və yaxud fonetik incəliklərə fikir verilmir. Belə ki, “ə” hərfi ingilis dilinə tərcümə zamanı yalnız “a” hərfi ilə əvəzlənir, “e” hərfi ilə əvəzlənmənin mümkünüyü isə ümumiyyətlə nəzərə alınmır və s. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 09 aprel 2013-cü il tarixli 2837 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsi və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın [3] 6.1.4 və 6.3.9. bəndləri

müvafiq olaraq “Milli transliterasiya standartlarının hazırlanması” və “Milli transliterasiya standartları əsasında Azərbaycan əlifbasından digər əlifbalara transliterasiyanı həyata keçirən proqram təminatının hazırlanması”-ni diktə edir. Hər iki bəndin icrası məqsədlə müəyyən sahənin mütəxəssisləri tərəfindən işlər aparılmışdır. Buna baxmayaraq, bir sıra məsələlər hələ də tam həllini tapmamışdır.

Azərbaycan dili qrafikasının transliterasiyası sahəsində mövcud vəziyyət

Hal-hazırda transliterasiya problemi qlobal virtual məkanın çoxdilli xarakteri ilə əlaqələndirilir. Bununla belə, dünyada itməkdə olan dillərin sayı artmaqdadır. Bu, əsasən, latın qrafikasının digər qrafikalarla müqayisədə üstünlük təşkil etməsi ilə bağlı ola bilər. Hətta latın qrafikasından istifadə etməyən dillər belə romanizasiyadan istifadəyə üstünlük verir. Romanizasiya prosesi isə müəyyən bir dilin qrafik və fonetik xüsusiyyətlərini geniş şəkildə əks etdirən avtomatlaşdırılmış dillərarası transliterasiya sistemi ilə təmin edilməlidir.

III. MİLLİ TRANSLİTERASİYA SİSTEMİNİN LİNGVİSTİK PROBLEMLƏRİ

Azərbaycan dili qrafikasının digər dillərin qrafikaları ilə avtomatik transliterasiyasını təmin etmək məqsədilə ilk növbədə Azərbaycan dilinin qrafik və fonetik xüsusiyyətləri araşdırılmalı, Azərbaycan dilinin digər dillərlə fonetik və qrafik uzlaşması öyrənilməlidir. Milli Transliterasiya Sisteminin lingvistik problemlərinə ilk növbədə müxtəlif dillərin

fərqli qrafik xüsusiyyətlərə malik olması aiddir:

- Müəyyən hərflərin əksər dillərdə tanınmaması. Latın qrafikasının istifadəsinə baxmayaraq, Azərbaycan dili qrafikası ingilis, fransız, alman və digər geniş yayılmış dillər üçün qəbul edilən latın qrafikalarından fərqlənir. Azərbaycan latın hərflərinin 7 hərfi (ç, ğ, ı (“I” üçün kiçik hərflər), İ “i” üçün böyük hərflər), ö, ş, ü dəyişdirilmiş və xüsusi olaraq bir hərflər (ə) əlavə edilmişdir.
- Bəzi hərflərin qarşılıqlı olmaması səbəbindən olduğu kimi saxlanması, məs., ü, ö və s.
- Bir neçə hərfin eyni səsi verməsi ilə əlaqədar olaraq yalnız birinin seçilməsi, məs., z səsinə verən fars dilində dörd hərflər mövcuddur, bu isə subyektiv fikirlərdən asılıdır.
- Bir hərfin bir neçə səsi bildirməsi, məs., fars dilindəki əlifbədə a, e, ə, bəzən u və i səslərini də verə bilər.
- Hərflərin bir neçə formada yazılması (fars dilində): əvvəldə, ortada, sonda və ayrılıqda. Bu isə əksinə transliterasiyanı mümkünəşür edir.

Əslində, transliterasiya prosesində bu hərflər yalnız öz qrafik təsvirləri ilə deyil, həm də ingilisdilli auditoriya üçün tələffüz baxımından da çox mürəkkəb hesab edilir. Bu hərflər ž, j, ı, i, û, ş, ç, ê kimi qəbul edilmiş transliterasiya cədvəllərində Azərbaycan oxucusu üçün də anlaşılmaz diakritik işarələrlə təmsil olunduqda bu problem daha da mürəkkəbləşir.

Digər məsələ ad, soyad və toponimlərin transliterasiyası üçün sistemin etibarlı olmaması ilə əlaqəlidir. Buna bir neçə səbəb göstərmək olar:

- Ad, soyad və toponimlərin transliterasiyası üçün xüsusi standartların işlənməməsi;
- Ekspertlərin fikir ayrılığının olması;
- Bəzi hərflər üçün konkret strukturun olmaması, məs., rus dilinə transliterasiya zamanı ö və ü hərfləri üçün ümumi qəbul olunmuş qayda mövcuddur. Ö hərfi əvvəldə - O ilə, ortada isə Ę ilə əvəz olunur: Ömər – Омар, Gözəl - Гөзәль, Ə hərfi üçün isə bu qayda mövcud deyil: Ə hərfi a, e, я və э hərfləri ilə əvəzlənə bilər: Əsmər – Эсмер, Heydər – Гейдар
- Toponimlərin indiyədək bir neçə variantlarda yazılması (buna rus dilinin uzun illər göstərdiyi təsiri, sözün mənası və siyasi məqsədlər səbəb ola bilər). Rayon və şəhər adlarının əksəriyyəti əvvəl sovet dövründə rus dilinin fonoloji xüsusiyyətləri ilə uyğunlaşdırılmış və daha sonra xarici dillərə çevrilmişdir. Məsələn, Zaqatala – Zagatala, Zakataly, Balakən – Balakan, Belokany, Belokan, Şamaxı – Shamakhi, Shemakha və Naxçıvan– Nakhichevan, Nakhichivan. Bu toponimlərin qlobal informasiya məkanında təhrif edilməsi milli identikliyin pozulması ilə nəticələnir. Bu təhriflər, bəzi hallarda, yalnız tərcümə dilinin qrammatik xüsusiyyətləri ilə deyil, həm də siyasi-ideoloji amillərlə də əlaqəli ola bilər.

IV. MİLLİ TRANSLİTERASIYA SİSTEMİNİN TEXNİKİ PROBLEMLƏRİ

Milli Transliterasiya Sisteminin texniki problemlərinə aşağıdakılar aid ola bilər:

- Bu sahədə Azərbaycan dilinin transliterasiyası üçün kifayət qədər metod və alqoritmlərin işlənməməsi (bunun üçün yalnız əvəzlənmə, silinmə və əlavə etmə qaydalarından istifadə olunmuşdur);
- Ad və toponimlər üçün vacib olan dil korpusunun işlənməməsi;
- Fars-Azərbaycan transliterasiyasının hələ işlənməməsi;
- Saytın transliterasiyasında problemlərin olması;
- Bu sahədə hər dil üzrə bir neçə mütəxəssisin cəlb edilməməsi.

Bütün qeyd edilənlərlə yanaşı Milli Transliterasiya Sistemi bir sıra üstünlüklərə malikdir. Belə ki, Milli Transliterasiya Sistemi Azərbaycanca ilk çoxdilli transliterasiya sistemidir; bu sistemdə yeni qəbul edilmiş (milli) transliterasiya standartları tətbiq edilir; Transliterasiya zamanı fonetik xüsusiyyətlər nəzərə alınır; Yalnız romanizasiya deyil, ingilis, alman, fransız, ispan və italyan dillərinin qrafikası ilə transliterasiya tətbiq edilir; Mövcud qaydaların (alqoritmlərin) dəyişdirilməsi imkanı vardır; Yeni qrafikaların əlavə edilmə imkanının olması; Yalnız mətnin deyil, bütövlükdə veb-saytın transliterasiyası da mümkündür və s.

V. MİLLİ TRANSLİTERASIYA SİSTEMİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Ümumilikdə, qeyd edilən problemləri həll etməklə Milli Transliterasiya Sisteminin bir sıra inkişaf perspektivlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Konvertasiya cədvəllərinin, həmçinin bütövlükdə sistemin standartlaşdırılması;
- Ad, soyad və toponimlər üçün bazanın hazırlanması;
- Fars-Azərbaycan transliterasiyası üçün yeni metodların işlənməsi (keçid transliterasiyadan istifadə və ya təlim bazasının yaradılması);
- Ərəb qrafikası üçün transliterasiya cədvəllərinin (müvafiq sahə mütəxəssisləri tərəfindən artıq işlənilib hazırlanmışdır) əlavə edilməsi;
- Toponimlər üçün xüsusi cədvəllərin işlənilib tətbiq edilməsi (BGN/PCGN [4] (ABŞ Coğrafi Adlar üzrə Şura və Birləşmiş Krallıqda rəsmi istifadə üçün Coğrafi Adlar üzrə Daimi Komitə (1993) standartından istifadə). Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyi sahəsində, xüsusilə də transliterasiya sahəsində ən mühüm elmi-tədqiqat işlərinin biri kimi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor İlham Tahirov tərəfindən “Azərbaycan Respublikasının ərazi vahidlərinin adları ingilis dilində” adlı kitab hazırlanmışdır;
- İctimai rəylərdən yararlanmaqla sistemin daim yenilənməsi.

NƏTİCƏ

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 09 aprel 2013-cü il tarixli 2837 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsi və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın 6.1.4 “Milli transliterasiya standartlarının hazırlanması” bəndinin icrası məqsədi ilə AZS 890:2020 “Milli transliterasiya standartları” dövlət standartı qəbul olunmuşdur [5]. Standart 7 dilin (rus, ingilis, alman, fransız, ispan, italyan, fars) qrafikaları ilə transliterasiyanı əhatə edir. Qeyd edilən Dövlət Proqramının 6.3.9. “Milli transliterasiya standartları əsasında Azərbaycan əlifbasından digər əlifbalara transliterasiyanı həyata keçirən proqram təminatının hazırlanması” bəndinin icrasının nəticəsi olaraq Milli Transliterasiya Sistemi yaradılmış və 18 sentyabr 2020-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Humanitar Elmlər Bölməsinin və Fizika Riyaziyyat və Texnika Elmləri Bölməsinin birgə təşkilatçılığı ilə Milli Transliterasiya Sisteminin və “Transliterasiya” veb-portalının onlayn təqdimatı keçirilmişdir [6].

Qəbul edilmiş standartın müvafiq dövlət qurumlarında, xüsusilə də Azərbaycan ad və soyadlarının sənədlərdə düzgün və vahid formada tərcüməsi (transliterasiyası) ilə məşğul olan Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Baş Pasport, Qeydiyyat və Miqrasiya İdarəsində tətbiqi təmin olunmalıdır. Bu, Azərbaycan dilində yazılan ad və soyadlarının əcnəbi dillərə transliterasiyasının vahid formada həyata keçirilməsinin təmin edilməsinə və çoxvariantlılığın qarşısının alınmasına şərait

yaradacaq və müasir dövrün ən mühüm problemlərindən biri olan milli identikliyin qorunması məsələsinin də həllinə imkan yaradacaqdır.

İSTİNADLAR

- [1] Regmi K., Naidoo J., Pilkington P. Understanding the Processes of Translation and Transliteration in Qualitative Research. *International Journal of Qualitative Methods* (2010), 9(1)
- [2] Wehmeier, S., McIntosh, C., Turnbull, J., & Ashby, M. (2005). *Oxford advanced learner's dictionary of current English*. Oxford: Oxford University Press
- [3] Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 09 aprel 2013-cü il tarixli 2837 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsi və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” <https://e-qanun.az/framework/23583>
- [4] United States Board on Geographic Names (BGN) and the Permanent Committee on Geographical Names for British Official Use (PCGN) romanization standards www.translitteration.com
- [5] AZS 890:2020 “Milli transliterasiya standartları” dövlət standartı <http://azstand.gov.az/az/news/102>
- [6] Mammadzada Sabina 7th International Conference on Turkic Languages Processing (TURKLANG2020) Development of the National Transliteration System of Azerbaijan. Russia, Bashkortostan, Ufa. 18-19 October 2020. pp235-241